

УДК 345.278(477.82)«1796–1860»

Олександр Куриленко*

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ТА БЮДЖЕТ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1796–1860-х років

У статті проаналізовано структуру міського бюджету; висвітлено значення земельної власності міста Правобережної України у процесі наповнення міського кошторису та визначено частку доходів від земельної власності; визначено основні тенденції динаміки прибутків від земельної власності міста.

Ключові слова: Правобережна Україна, земельна власність, бюджет, місто.

В статье проанализирована структура городского бюджета. Особое внимание уделено роли земельной собственности города Правобережной Украины в процессе наполнение доходной части городского бюджета; определены основные тенденции динамики доходов от земельной собственности города.

Ключевые слова: Правобережная Украина, земельная собственность, бюджет, город.

The article gives analysis of the structure of municipal budget, describes the importance of municipal land property in the process of filling the municipal budget estimate of the right bank of Ukraine and defines the fraction of revenue of the land property; defines main tendencies of earning record of the land property of the town.

Сучасний розвиток міста передбачає врахування багатьох факторів його функціонування. Одним з таких факторів є наявність міської землі та її роль в економіці міста. Звичайно, міська земля завжди була обмежена планом міста, чи земельними володіннями інших власників, що створювало обмежений її ресурс, в той час як населення міста, як правило, постійно збільшувалося, тим самим збільшуючи попит на землю. Проте, якщо ми візьмемо якусь окрему країну, то помітимо, що її земельний фонд також обмежений, а населення також постійно збільшується. Місто – це місце концентрованого попиту на землю. Звісно, поза межами міста, в межах сільського простору, попит на землю існує, але є одна відмінність між попитом на землю в місті та селі – функціональне призначення. Так, і в місті існує хлібозаготівля та сінокоси, а в селі промислове виробництво та торгівля, але вони існують у зовсім інших пропорціях. У місті сільськогосподарські заняття співіснують поряд з значним відводом під будівництво, промисловістю,

* *Куриленко Олександр* – аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Рєнт О.П.

торгівлею, адміністративними послугами, тоді як в селах, на наш погляд, відвід під будівництво, промисловість, адміністративні послуги та торгівля співіснують з сільським господарством. Тобто, сільське господарство базис села, а торгівля, промисловість, адміністративні послуги – базис міста.

У XIX ст. земельна власність міст, так само як і нині, була одним з джерел дохідної частини міського бюджету. Звісно, земля завжди приносила прибуток, але питання в тому, який був розмір цього прибутку порівняно з іншими джерелами надходжень. Саме на цьому питанні наголошував теоретик пост-індустріального суспільства Д. Бел, коли зазначав, що для доіндустріального суспільства є характерним концентрування основної частки багатства в сферах пов'язаних з землею, тоді як в індустріальному – з індустріальною промисловістю, постіндустріальному – сфера послуг¹.

Наукова новизна дослідження визначена аналізом дохідної частини міського бюджету та тієї частки доходів, яка формувалась за рахунок земельної власності міста у процесі наповнення міського кошторису.

Мета дослідження полягає у визначенні надходжень до міського бюджету від земельної власності міста та визначенні динаміку надходжень від земельної власності протягом досліджуваного періоду. Для реалізації поставленої мети передбачено вирішити такі завдання: проаналізувати надходження до міських бюджетів, визначити надходження від земельної власності міста, порівняти надходження від земельної власності з усією сумою надходжень.

Окремі аспекти історії міських фінансів першої половини XIX ст. у західних губерніях Російської імперії розглядалися у роботах дореволюційних російських істориків та економістів у контексті вивчення системи міського управління². У монографії, присвяченій сторіччю Міністерства фінансів, розкрито структуру цього відомства, компетенцію та повноваження щодо міських органів влади, зокрема³.

З доробку радянської історіографії треба відмітити дослідження О.П. Погребінського, присвячене історії фінансів Російської імперії⁴. Однак у ньому немає аналізу міських фінансів.

У сучасній історичній науці України помітним є інтерес до історико-економічних проблем.

Організаційно-правові аспекти функціонування фінансової адміністрації в XIX ст. розкриті в роботі О.М. Головка⁵. Основні напрями соціально-економічного розвитку Правобережної України в першій чверті XIX ст. показані у праці Г.Д. Казьмирчука і Т.М. Соловйової⁶. Еволюцію податкової політики Росії до 1861 р. прослідковано в дослідженні В.П. Орлика⁷. Доходи та видатки повітових міст Волинської губернії висвітлені у статті О.М. Карліної⁸.

Таким чином, незважаючи на певний історіографічний доробок із вивчення фінансів України першої половини XIX ст., бюджети повітових міст не були об'єктом дослідження науковців.

До складу Правобережної України входило три губернії – Київська, волинська та Подільська, – які були утворені наприкінці XVIII ст.. Наприкінці 1860-х років на Правобережній Україні налічувалося 41 місто: у Київській губернії – Київ, Сквиря,

Тараща (до 1800 р. повітовим містом вважалося поміщицьке містечко Пятигори), Звенигородка, Черкаси, Канів (до 1837 р. роль повітового міста виконував Богуслав), Чигирин, Васильків, Умань, Радомишль, Липовець, Бердичів (до 1845 р. повітовим містом була Махновка, яка стала містечко Бердичівського повіту; місто перебувало до 1841 р. у складі Волинської губернії), у Волинській – Житомир, Острог, Заславль, Рівно, Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель, Староконстантинів, Овруч, Дубно, Кременець. Новоград-Волинський, у Подільській губернії – Кам'янець-Подільський, Проскурів, Летичів, Литин, Вінниця, Гайсин, Балта, Ямпіль, Могилів-на-Дністрі, Нова-Ушиця (до 1826 р. повітовим містом була Стара Ушиця), Ольгопіль, Брацлав, Стара Ушиця, Бар, Вербовець, Хмельник, Сальниця⁹.

Для того, щоб з'ясувати процент надходжень у міський бюджет від земельної власності ми зробимо вибірку серед малих, середніх та великих міст. Але перед цим ми визначимо інфляцію в XIX ст., оскільки часто підрахунки міських бюджетів велися як срібними рублями, так і асигнаціями, що значно ускладнює статистичну верифікацію та співставлення доходів міст у різні періоди. Тому, щоб мати достовірну картину надходжень до бюджету необхідно визначити відношення срібного рубля та асигнації протягом досліджуваного періоду.

У 1796 р. один рубль асигнаціями ви могли конвертувати (розмінити) на 79 копійок сріблом, у 1812 – 25,3 в 1817 – 25,17. Таке падіння курсу асигнації спричинене двома факторами: по-перше, війна з наполеонівською Францією, по-друге, діяльність самого Наполеона, який, з метою послаблення економіки Російської імперії, проводив «активну емісію» асигнації.

Після перемоги над Францією уряд, з метою стабілізації паперових грошей та економіки країни, зупинив зростання кількості асигнацій. У 1824–183 рр. курс срібного рубля складав приблизно 350–370 копійок¹⁰.

У 1843 р., міністром фінансів уряду Миколи I, графом Е.Ф. Канкіним, були введені кредитні білети, які замінили асигнації. Курс асигнації до срібного рубля визначався як 3,5/1 (Він зберігався до 1852 р.). Проте вже до 1849 р. були введені асигнації нового зразка. З початком Кримської війни 1853–1857 рр. банки призупинили обмін асигнацій на золото та срібло. У країні почалася довгостроковий період інфляції, що закінчився лише наприкінці XIX ст. реформою С.Ю. Вітте¹¹, яка вже виходить за межі нашого дослідження.

З'ясувавши інфляційні процеси в Російській імперії перейдемо безпосередньо до розгляду бюджетів міст Правобережної України.

До вибірки «малі міста» увійдуть наступні населенні пункти: Летичів, Овруч та Ковель. Так, в 1835 р. в Летичеві усіх пунктів надходжень було лише чотири: відкуп, акциз, оренда міської землі під засів пшениці та сінокіс, збори з купців. Серед них лише один має джерелом надходжень земельну власність міста. Рента за сінокіс та землю під засів становить 226 рублів, тобто 6 % від всіх прибутків: загальна сума надходжень дорівнює 3780 рублів асигнаціями¹².

Інше місто, Овруч у 1835 р. мало, так само як і Летичів, шість пунктів надходжень до міського бюджету: з млинів і лавок на міській землі розташованих, з сінокосів, з міської землі відданої в оброк, з міського млину, збір з купецтва та

винний відкуп. Перші три належать до доходів від земельної власності, і становлять разом 1 % від міських прибутків. Загалом міські прибутки дорівнювали 7085 рублів асигнаціями¹³.

Останнє місто нашої вибірки – Ковель. Тут пунктів надходжень до бюджету було вісім: земля під забудови, збір з млину побудованого на міській землі, з паші та сінокосів, з зайнятих пустопорожніх місць, з міського будинку, з акцизних зборів, з купців та винний відкуп. Перші чотири належали до прибутків від земельної власності міст та формують 12 % від міського кошторису. Останній дорівнював 5529 рублів асигнаціями¹⁴.

Після розгляду частки прибутків від земельної власності в бюджетах «малих міст» у 1835 р., перейдемо до аналогічних показників 1854 р. У цьому році бюджет міста Летичеві мав вже чотирнадцять пунктів надходжень, серед них шість мали за джерело право міста на земельну власність: під хутора, під засів пшениці, під сінокоси, під забудову, з каменоломні, з цегляного заводу. Доходи від земельної власності міста дорівнюють 16 %, тоді як загальна сума надходжень дорівнює 2534 рублів сріблом¹⁵.

Показники міста Овруч також змінилися: кількість пунктів надходжень збільшилась до дванадцяти. Серед них земельна власність стала джерелом надходжень були три: видача землі під посів зерна, під трогові ятки, під приватні стодоли. Разом вони складають 4 % від всього доходу міста. Загальна сума надходжень 2866 рублів сріблом¹⁶.

Аналогічне збільшення кількості пунктів надходження до бюджету спостерігається в Ковелі, де пунктів надходжень було дванадцять. Серед них ті, що мали за джерело надходження міську земельну власність наступні: під засів хліба, під млин, під сінокоси, під забудову, під амбари та під торгові ятки. Разом вони становлять 8% від загального доходу міста, який становить 2135 рублів сріблом¹⁷.

Таким чином, аналіз дохідної частини бюджетів малих міста показує у двох випадках зростання частки доходів від земельної власності (Летичів з 6 % до 16 % та Овруч з 1 % до 4 %), одному – зменшення (Ковель з 12 % до 8 %).

Частку доходів від земельної власності «середніх» міст Правобережної України ми проаналізуємо за три різні періоди: 1804 р., 1835 р., 1851 р. До нашої вибірки увійдуть Васильків, Радомишль, Чигирин, Черкаси, Сквиря Звенигородка та Тараща. Зауважимо, що до нашої вибірки не увійшли великі (згідно статистичних даних 1850-х років) міста, які ми розглянемо окремо, оскільки такий розгляд дасть нам можливість порівняти динаміку доходів від землі у великих та середніх містах Правобережжя. Також ми проаналізуємо всі три губернських центри.

Таблиця 1.

Доходи міст Київської губернії за 1804 р.

Місто й статті доходів	Руб.	Коп.
Васильків		
Винний відкуп	5220	
З яток, де продавався хліб	35	50
Гостинний будинок	146	-
Рибний став	75	10

З вимочування селітри	415	28
З процентного капіталу	837	-
З ярмаркових місць	30	25
Разом	6799	13
Радомишль		-
Винний відкуп	1655	-
З млину	100	-
З сінокосів	50	-
За права пивоваріння	40	-
З рибного озера	8	25
З міщанських лавок	54	-
З викурювання смоли	25	-
Разом	1932	25
Чигирин		
Винний відкуп	2000	-
З млинів	2000	-
З міських будинків	24	-
З процентного капіталу	240	-
З ярмаркових місць	38	60
Разом	3302	60
Сквирка		
Винний відкуп	4450	-
З млинів	500	-
З рибних ставів	100	-
З процентного капіталу	186	-
З міщанських яток	25	-
Штрафних	25	-
Разом	5286	-
Черкаси		
Винний відкуп	2265	-
З поромів	100	-
З міських будинків	25	-
З млинів	7	30
Разом		
Тараша		
Винний відкуп	1130	-
З пивного броваря	400	-
З рибного ставу	34	-
З млинів	906	-
З міського степу	148	-
З процентного капіталу	260	75
Разом	2878	75
Звенигородка		
Винний відкуп	2264	-
З млинів	850	-
Процентний капітал	24	-
Разом	3138	

Таблицю складено за: ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 10–12.

Аналіз структури доходів обраних нами міст станом на 1804 р. свідчить про не значні прибутки в дохідній частині міського бюджету від земельної власності міста. Так, у Василькові він становив 0,5 % (при умові муніципальної власності на млин), Радомишль – 5 %, Чигирин – 1 %, Черкаси – 1 %, Сквиря – 0,5 %. У Звенигородці та Таращі прибутки міст від земельної власності не зазначені. Середній процент прибутків від земельної власності становить 1 %.

Для порівняння візьмемо структуру доходів за 1835 рік. Необхідні дані ми можемо знайти в справі про доходи та видатки казенних міст Київської, Подільської та Волинської губерній за 1835 р.¹⁸ Так, частка доходів обраних нами міст була наступною: Васильків – 1 %; Радомишль – 5 %, Чигирин – 1 %, Черкаси – 18 %, Сквиря – 2 %, Звенигородка – 6 %, Тараща – 4 %. Середній відсоток прибутків від земельної власності міст становить 5 %. Ми бачимо, що порівняно з 1805 р. у міст Правобережної України у 1835 р. зросли надходження від земельної власності.

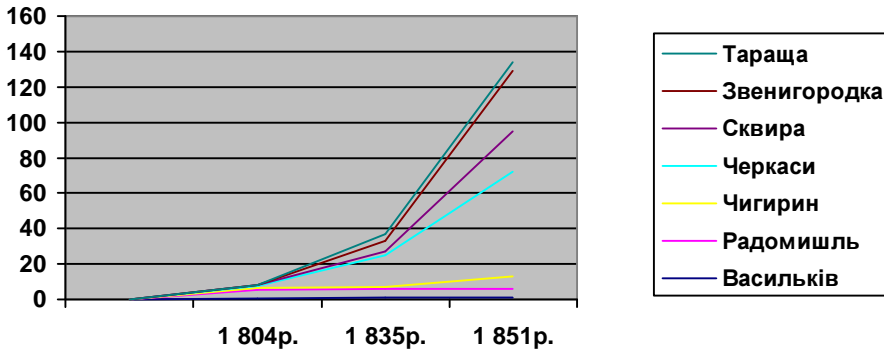
Зростання може бути пояснене різною структурою самих прибутків міст від земельної власності. У 1805 р. основу прибутків міст від землі складали надходження з місця під ярмарки, приватних млинів та сінокіс, останні виявлені лише у Радомишлі. У 1835 р. всі міста в графі про доходи мали сінокіс, відведення землі під будівництво, земля під заводи та пивоваріння, оброк з хуторів розташованих на міській землі. Звісно, наявні з 1804 р. надходження від приватних млинів та відведення землі під торгівля зберігалися. З цього випливає, що збільшення надходжень від земельної власності в процентному відношенні є наслідком ускладнення всієї структури прибутків міста, коли нові види податків підвищували або понижували питому вагу частки надходження від землі у бюджеті міста.

Для того, щоб мати більш реальну картину динаміки надходжень від земельної власності в міські бюджети, спробуємо порівняти показники 1835 та 1851 років¹⁹.

Так, у 1851 р. частка доходів від землі в бюджетах обраних нами міст Правобережної України була наступною: Васильків – 1 %, Радомишль – 5 %, Чигирин – 7 %, Черкаси – 59 %, Сквиря – 23 %, Звенигородка – 34 %, Тараща – 5 %. Середній процент прибутків міста від земельної власності 19 %. Дані свідчать або про сталість прибутків від землі, або про зростання частки доходів від земельної власності в бюджеті міст Правобережної України порівняно з показниками 1835 р. Якщо ж порівнювати показники 1804 та 1851 років, то ми спостерігаємо збільшення доходів від землі в структурі міських бюджетів з 1 % до 19 % відповідно. Така тенденція свідчить як про розширення сфери дії податкового поля щодо земельної власності, так й про збільшення економічної ролі міської землі в локальній економіці окремо взятого міста.

Діаграма 1.

Частка доходів від земельної власності у бюджетах «середніх» міст
Правобережної України.

Складено за: ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 10–12.; Ф. 442. – Оп. 66 – Спр. 496 – Арк. 7.; Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 623. – Арк. 103.

Зростання прибутків від земельної власності в бюджетах міст потребує більш детальної перевірки. Для цього ми проаналізуємо частку доходів від землі в «великих» містах Правобережної України. Нагадаємо, що до них належать Київ, Бердичів, Житомир та Кам'янець-Подільський, які на той час були адміністративними центрами губерній. Для дослідження ми оберемо показники останніх двох.

Першим містом перевірки отриманих нами результатів у повітових містах буде Житомир. Зауважимо, що при порівнянні динаміки бюджетних надходжень в місті Житомирі вихідними датами будуть 1835-й та 1862-й роки. Так, у 1835 р. дохідна частина бюджету міста складалася з чотирнадцяти пунктів, серед яких лише три мають за джерело надходжень землю: відведення землі під забудови, відвід під будівництво млину та відвід під торгівлю. Доходи від землі становлять 1572 рублів асигнаціями, тоді як весь міський кошторис дорівнював 26 791 рублю²⁰. Тобто, частка прибутків від землі у міському бюджеті становила 6 %.

У 1862 р. пунктів надходження до бюджету було вже 52, серед яких з землею пов'язані дванадцять: земля під завод, під сінокіс, під млин, під городи, під будівництво житла, під скотобійню, під торгові лавки, під торгові місця, під торгові рундуки, під каруселі та балагани, під продаж меблів, під забудову приватними особами постоялого двору²¹. Тут варто зауважити, що збільшення пунктів пов'язаних з прибутками від землі у 1862 р. частково можливо пояснити подрібненням пункту «під торгівлю» 1835 р., який більш детально розписаний у 1862 р., тоді як 1835 р. представлений лише одним пунктом. Така статистична специфіка може становити небезпеку омани. Саме тому ми й проводимо підрахунок частки (процент) доходу від землі у бюджеті, а не лише кількість пунктів пов'язаних з прибутками міста від земельної власності. Доходи від землі у 1862 р. становлять 3 838 рублів, тоді як міський бюджет, за даними міської думи, поповнився на 30 804 рублів. Виходячи з цих статистичних даних частка (процент) прибутків від

земельної власності дорівнював 12 % від міського бюджету року. (Необхідно звернути увагу на те, що за даними губернського правління бюджет міста у тому ж 1862 р. поповнився на 26 905 рублів. Виходячи з цих даних частка прибутків від земельної власності дорівнювала 14,2 %). Враховуючи проаналізовані показники, можна стверджувати про абсолютну та відносну динаміку зростання доходів бюджету міста Житомира в період з 1835 по 1862 роки; динаміка зростання доходів від землі була більшою за динаміку зростання загальних доходів міського бюджету: земельні доходи збільшилися на 144 %, бюджет збільшився на 15 %. Якщо наші підрахунки не мають значної вихідної помилки, то можна однозначно стверджувати – земля приносила місту з кожним роком все більше й більше прибутку. Однак, варто зауважити, що частково збільшення могло бути лише наслідком інфляції, яка створила статистичну завісу.

Розглянувши динаміку доходів міста Житомир, перейдемо до емпіричних показників Кам'янець-Подільського. Для цього ми порівняємо показники 1835 та 1851 років. У 1835 р. всіх пунктів надходження до бюджету було 11. «Доходами від землі» є прибутки від сінокосів, землі під посів зерна та забудови, що сукупно становлять 2730 рублів, тоді як сам бюджет становив 51929 рублів²². Тобто, частка прибутків від земельної власності становила 5 % від всього міського бюджету.

Наступною вибірковою датою є 1851 р. У цьому році пунктів надходження до міського бюджету Кам'янець-Подільського було вже 26. Серед них пунктами доходів від землі є сінокоси, землі під посів зерна та під будівництво, які сукупно дають 3360 рублів, тоді як сам бюджет становив 66 822 рублів²³. Ми бачимо, що кількість пунктів не змінилася порівняно з попереднім роком, а збільшення відбувалося за рахунок інших доходів. Сама ж частка доходів від землі при підрахунку дорівнює 5 %. З огляду на однаковий процент прибутків від земельної власності у 1835 та 1851 роках, ми можемо стверджувати про сталість прибутків від земельної власності для бюджету Кам'янець-Подільського.

Таким чином, при абсолютному зростанні міських прибутків від земельної власності Кам'янець, відносна величина останніх залишалася сталою, що означає пропорціональне зростання доходів від землі та всіх доходів міського кошторису.

Отже, дохідна частина міського бюджету залежала від багатьох факторів, але головним все ж залишався загальна економічний розвиток країни. Якщо врахування бюджету міст Правобережної України ускладнюється відсутністю архівних даних, нерозвиненістю податкової політики та економічною кризою, спричиненою «емісією рубля» Наполеоном та війною з ним, то у 1820–1840-х роках ми можемо з певністю говорити про деяке зростання міських доходів. У 1850-х–1860-х роках економіку імперії знову охопила криза, а у більшості міст була лише номінальна видимість зростання міських доходів, яка при врахування інфляційних процесів зводилась до нуля або взагалі означала зменшення реальної дохідної частини. У той же час, саме зростання 1820–1840-х роках часто можна пояснити введенням нових податків і лише в деяких випадках (Балта) економічним зростання, а точніше – розвитком торгівлі. Так, до 1840-х роках частка доходів від земельної власності в більшості міст збільшувалося, але у всіх категорія населених пунктів

існують міста в яких така тенденція була відсутня, або ж частка доходів від земельної власності зменшувалася. Тому, говорити про загальну тенденцію до збільшення прибутків від земельної власності можна лише відносно, з обов'язковим врахування зворотної тенденції в деяких населених пунктах та специфіки фіскальних нововведень, які адміністративно-правовим шляхом змінюють співвідношення між різними частинами міського бюджету.

Поряд з періодом економічного зростання існують й періоди спаду та криз. Однак саме з врахування економічного спаду та інфляції ми визначили специфіку доходів міського бюджету від земельної власності – відносно сталість. Як показує досвід кризи, що розпочалась в середині 1850-х років, саме ця частина наповнення міського кошторису відчувала на собі найменший вплив економічних криз (і підйомів); прибутки від земельної власності часто зростали майже відповідно до рівня інфляції, тоді як про увесь міський бюджет ми такого сказати не можемо. За таких умов, міська земля була хоч і не найбільшим джерелом надходжень, проте найбільш стабільним.

¹ Бел Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1999 – С. XI.

² Буданов М.В. Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 г. / М.В. Буданов. – Ярославль: Общественная польза, 1877. – 371 с.; Дитятин И. Устройство и управление городов России / И. Дитятин. – СПб.: Типография П.П. Меркулева, 1875. – Т. 1: Города России в XVIII в. – 510 с.

³ Министерство финансов. 1802–1902 гг. – СПб.: Экспедиция государственных бумаг, 1902. – Ч. 1. – 640 с.

⁴ Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / А.П. Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 269 с.

⁵ Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / О.М. Головка. – Х.: СИМ, 2005. – 448 с.

⁶ Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток правобережної України першої чверті XIX ст. / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 174 с.

⁷ Орлик В.П. Податкова політика Російської імперії в Україні: дореформений період / В.П. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 531 с.

⁸ Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istst/2009_1/R1/Karlina.pdf

⁹ Городские поселения в Российской империи. Том 1 – СПб. «Типография товарищества «Общественная польза», 1863. – С. 366–417.; Городские поселения в Российской империи. – Том 2 – СПб. «Типография товарищества «Общественная польза», 1861. – С. 391–488.; Городские поселения в Российской империи. – Том 4. – СПб. «Типография товарищества «Общественная польза», 1864. – С. 1–131.

¹⁰ <http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/index.php?title>

¹¹ <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-3986/>

¹² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 66 – Спр. 496. – Арк 89.

¹³ Там само. – Арк. 34.

¹⁴ Там само. – Арк. 40.

¹⁵ ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 84. – Спр. 576. – Арк. 18–10.

- ¹⁶ Там само. – Оп. 85 – Спр. 643. – Арк. 312–320.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 354–368.
- ¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 66 – Спр. 496 – Арк. 7.
- ¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 623. – Арк. 103.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 496. – Арк. 12–16.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 93. – Спр. 302. – Арк. 41–75.
- ²² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 496. – Арк. 58–59.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 660. – Арк. 5–9.